

Феномен вибору в контексті соціальної поведінки

Георгій Балл,

доктор психологічних наук,
член-кореспондент Академії педагогічних наук України,
завідувач лабораторії методології і теорії психології
Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Не погоджуючись із надмірною універсалізацією поняття «вибір», автор характеризує акти вибору як важливі специфічні складники людського життя й діяльності. Пропонується загальне системологічне визначення акту вибору, і аналізується психологічний зміст таких актів, здійснюваних людськими індивідами. Окреслюється роль стратегічних і тактичних особистісних виборів у соціальній поведінці.

Термін «вибір» є одним із широко вживаних у людинознавчих текстах різноманітних жанрів – публіцистичних, художніх, філософських, спеціально-наукових (зокрема, психологічних, соціологічних, політологічних). Актам вибору, здійснюваним людьми у тих чи тих обставинах, присвячено безліч публікацій, навколо цих актів, їх розуміння й оцінки точиться чимало наукових, етичних, політичних дискусій. Водночас ні значення терміна «вибір», ні психологічний зміст феномену вибору, як правило, чітко не окреслюється, що негативно позначається на плідності згаданих дискусій і утруднює розв'язування численних дослідницьких і практичних проблем, пов'язаних із актами вибору.

На подолання вказаних труднощів спрямовується ця стаття.

Зазначу одразу, що вони мають не тільки логіко-термінологічні, а й, мабуть, первинні щодо них методологічні витоки (див. також [2]). На заваді плідному дослідженню вибору стало, як це нерідко буває, надмірне захоплення цим поняттям. За словами В.Т. Кудрявцева, «ідея вибору, вкорінена у європейській культурі, із часом набула рис загальногуманітарного догмату, до того ж захищеного авторитетними оцінками багатьох знаних мислителів» [8, с. 18]. Такий підхід до поняття вибору (найбільш характерний для екзистенціалістського напрямку у філософії та психології) знайшов вияв: по-перше, у надмірній універсалізації (занадто широкому трактуванні) вказаного поняття; по-друге, у дещо гіпертрофованому оцінюванні місця виборів у людському житті (яке прихильники такого підходу схильні зводити до послідовності здійснюваних людиною виборів); по-третє, у невиправданій абсолютизації, за рахунок інших тлумачень людської свободи, її тлумачення як свободи вибору (при цьому мають на увазі й зовнішню свободу, інтерпретуючи її як надання людині можливості вибору, і внутрішню, особистісну свободу, що постає здатністю людини здійснити цей вибір). Дане тлумачення є, поза будь-яким сумнівом, важливим, але частковим, а не всезагальним. Утім, плутанина зумовлюється тут вищезгаданою надмірною універсалізацією поняття «вибір»; конкретніше (поширеним вживанням словосполучення «особистісний вибір» у неспецифічному сенсі, зокрема для опису визначення людиною спрямованості власного життя. Тим часом рішення людини з цього приводу, яке має відкрити перед нею (а іноді, завдяки цьому, й перед суспільством) принципово нові перспективи, або дати їй порятунок у важкій, мало не безнадійній ситуації, або узгодити ціннісно значимі для неї вимоги, що спочатку видаються несумісними, – принципово не зводиться до вибору у строгому сенсі (тобто між визначеними альтернативами), а настійно потребує творчості. Тож, мабуть, у таких контекстах є більш слушним говорити не про «особистісний вибір», а про особистісне самовизначення та про вузлові моменти у цьому процесі – акти прийняття стратегічних життєвих рішень. «Що являє собою, – резонно запитує В.Т. Кудрявцев, – той

тип вибору, до якого звичайно прикладаються епітети “відповідальний”, “свідомий”, “рефлексивний”? А може, вибір

– це всього лише доступний спостереженню результируючий акт напруженої духовної роботи, і тільки щодо неї в цілому є правомірним використання названих епітетів?» [8, с. 19].

Слід рахуватись із результатами філософського та психологічного аналізу, згідно з якими є хибним «ототожнення свободи з можливістю вибору» [13, с. 144], свобода особи є свободою не лише вибору, а й творчості [21] і внутрішньо вільна людина прагне до творчості як до «конструктивної альтернативи самому виборові» [8, с. 28]. До речі, ці ідеї починає освоювати сьогоденна політична публіцистика. Читаємо в газеті: «Адже свобода, якщо вже про неї говорити, полягає не в присутності вибору, а в можливості цей вибір ігнорувати...» [6]. Звичайно, це сказано неточно: у присутності вибору безумовно міститься свобода, але «можливість цей вибір ігнорувати» додає більшої свободи.

Розглядаючи проблему в культурологічному плані, слід визнати важливість вибору як однієї з культурних парадигм людської діяльності й водночас вказати на небезпеки, пов’язані з абсолютизацією цієї парадигми. Тенденція до такої абсолютизації, сягнувши у новітній історії максимуму під час розквіту тоталітаризму у другій чверті ХХ століття, залишається впливовою й сьогодні. Та водночас набирають силу інші тенденції – спрямовані на подолання цієї абсолютизації. Як писав В.С. Біблер, ціннісні й духовні спектри різних форм культури, стягуючись в одному культурному просторі, «вимагають від людини не однозначного вибору, але постійного духовного сполучування (рос. “сопряжения”), взаємопереходу, глибинного спору в осередді деяких неминущих точок подиву й “вічних питань буття”» [22, с. 7]. О.С. Ахієзер наголошує на тому, що можливість вибору сама по собі «залишає людину в рамках раніше здобутих досягнень культури»; натомість варто «шукати вихід за рамками змісту культури, який склався історично, формулювати нові смисли», й лише тоді є підстави констатувати «розвиток свободи» [1, с. 129-130].

Проте справедлива критика надмірної універсалізації поняття вибору ніяк не виключає необхідності посилення уваги до конкретно-психологічного дослідження (теоретичного і емпіричного) ситуацій і актів вибору як, хоч і не універсальних, але дуже важливих специфічних складників людського життя й діяльності. Люди досить часто потерпають від неготовності до вправного здійснення актів вибору. У час соціальних змін на пострадянському просторі «проблема вибору для багатьох людей виявилась такою важкою й незвичною, що провокувала психічні захворювання» [10, с. 75]. Натомість конструктивний особистісний вибір «виступає ефективним засобом попередження неврозів і особистісних дисгармоній, стає значимою умовою особистісного зростання» [5, с. 324].

Очевидними є зумовлені окресленими обставинами запити до психологічної практики (а відтак і до психологічної науки). Постає потреба у наданні кваліфікованої психологічної допомоги людям, які опинилися в ситуації вибору, більше того – у розвитку, за допомогою спеціальних тренінгів, «здібностей, які людина повинна мати, щоб здійснювати повноцінні життєві вибори» [4, с. 299].

Аби успішніше відповідати на згадані запити, бажано досягти в обговорюваних питаннях більшої ясності, а для цього треба (з огляду на відмічені вище логіко-термінологічні труднощі) якось домовитись щодо змісту поняття «вибір». Щоб окреслити його досить широко й чітко, доводиться вийти за межі психології й навіть людинознавства – у царину системології. Тут можна приєднатися до Ф.Ю. Василюка, коли він пише, що «завдання полягає не в теоретичному описі якоїсь емпіричної реальності, а у створенні деякої “математичної” реальності, яка сама згодом може послужити мовою опису» [4, с. 286].

Ф.Ю. Василюк визначає вибір як «дію суб’єкта, якою він віддає перевагу одній альтернативі перед іншої (іншими) на певній підставі» [4, с. 287]. За всіх достоїнств праці

Василюка, це визначення видається занадто абстрактним; не зовсім ясно, що значить «відає перевагу».

Аби подолати цю ваду, уведу наступні позначення й поняття:

S – активна система. Щоб не ускладнювати виклад, не визначатиму це поняття. Значу лише, що активною системою може бути людський індивід, колективний соціальний суб'єкт, робот тощо (нижче у цій статті в якості активної системи розглядатиметься майже виключно людський індивід, точніше – особа);

$T(S)$ – ситуація. Визначу її як той, так чи інакше окреслений у своїх просторових, часових і змістових властивостях, фрагмент світу, з яким взаємодіє система S . Ситуація характеризується не лише наявним станом, а й можливостями його зміни;

$V(S, T(S))$ – акт вибору. Це такий фрагмент функціонування у ситуації $T(S)$ активної системи S , необхідними ознаками якого є наступні: а) у цій ситуації є фізично можливими n ($n \geq 2$) альтернативних (тобто відмінних один від одного) варіантів функціонування системи S ; б) із вказаних варіантів здійснюється один і лише один; в) у детермінації такого здійснення бере участь модель $M(T(S))$ ситуації ($T(S)$), задалегідь наявна у складі системи S . (Зокрема, це може бути психічна модель, причому у свідомості вона може бути представлена різною мірою.)

Наведене визначення акту вибору потребує, як мінімум, наступного коментаря. Функціонування системи S включає в себе і її поведінку у зовнішньому середовищі, і події, що відбуваються всередині системи і при цьому, зокрема, готують подальшу зовнішню поведінку. Відповідно, крім вибору, що знаходить вияв назовні, варто розглядати і здійснюваний активною системою S внутрішній вибір. Це може бути вибір $V_{вн}$ між альтернативними варіантами моделі зовнішнього вибору $V_{зовн}$, яка має бути сформована системою S .

Звертаючись до психологічної інтерпретації викладених міркувань, процитую Т.М. Титаренко, яка, посилаючись на Р. Мея, пише: “Якщо після вибору не відбувається ніякої дії, це свідчить, що не було ніякого справжнього рішення” [19, с. 314]. Це твердження є, мабуть, занадто суворим; незаперечною є констатація того, що в даному разі внутрішній вибір не знайшов втілення в зовнішньому й, отже, виявився недовим; у свою чергу цей факт ставить під сумнів психологічну якість зазначеного внутрішнього вибору.

Очевидною є необхідність достатньої компетентності й відповідальності особи і у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору), і у подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей. В іншому випадку здійснений вибір (що полягав, наприклад, у вступі до вищого навчального закладу, але не був підкріплений сумлінним учінням) виявиться врешті-решт істотно знеціненим, хоч яким би адекватним він сам по собі виглядав.

Втілене у життя стратегічне життєве рішення (незалежно від того, чи зводиться воно у конкретному випадку до акту вибору) становить вузловий момент життєвого шляху особи – але тільки момент. Воно якісно змінює життєву ситуацію, але і в новій ситуації є потрібною активна поведінка особи (а, можливо, й нові якісні зміни ситуації). І так само як слухний вибір, полегшуючи подальше успішне функціонування особи, не гарантує його, так і вибір, що був неоптимальним або й зовсім хибним, не є (крім трагічних випадків) фатальним; його негативні наслідки, як правило, можуть бути значною мірою компенсовані завдяки розумній наполегливій праці – і новим, адекватнішим стратегічним життєвим рішенням. Наприклад, вибір вищого навчального закладу, зроблений молодою людиною без урахування структури її здібностей, може й не завдати відчутної шкоди ні їй самій, ні суспільству, якщо вказану структуру буде взято до уваги при обранні спеціалізації під час навчання та характеру роботи по його завершенні (адже, скажімо, психологічні вимоги до інженерів, що працюють у тій

самій галузі техніки, але займаються експлуатаційною, проектувальною, дослідницькою, викладацькою діяльністю, інформаційним забезпеченням тощо, – є різними).

Наголошу тепер на тому, що психологічний зміст актів вибору, здійснюваних особою, може бути дуже різний. Заради наочності наведу елементарний приклад. Нехай якийсь підприємець щоранку, прямуючи автомобілем від своєї оселі до офісу, проїздить перехрестя, де має зробити вибір між трьома напрямками подальшого шляху: правим, середнім і лівим. Як правило, він повертає праворуч, бо в такий спосіб найшвидше дістанеться кінцевого пункту. Отже, він робить вибір, але не замислюючись, майже автоматично, черговий раз реалізуючи вироблену навичку. В термінах психологічної теорії діяльності кажемо, що акт вибору здійснюється тут як операція.

Та якогось ранку звичний шлях до офісу виявився, через дорожні роботи, закритим. Тож наш герой мусить, керуючись найбільш значущим для нього критерієм (чи то швидкості, чи зручності, чи безпеки тощо), прийняти рішення про обрання одного з двох шляхів, що залишилися, й реалізувати це рішення. Акт вибору є тут свідомою цілеспрямованою дією.

Та ситуація може бути ще дещо складнішою. Значущими для суб'єкта у цій ситуації можуть бути різні цінності – вони спонукатимуть його до різних рішень. Наприклад, повернувши ліворуч, підприємець поїде спокійнішим шляхом (ніж якби рушив прямо), але запізниться на ділову зустріч і виглядатиме перед партнерами нечемною й ненадійною людиною. У даному разі здійснюваний суб'єктом вибір є не просто дією, а вчинком. Згадаймо: вчинок, за С.Л. Рубінштейном, – це така дія, у якій «провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, ... до норм суспільної моралі» [16, с. 537]. Виходячи з відповідної цьому визначенню характеристики вчинку О.М. Ткаченком як «того вихідного елемента організації психічного життя, який стосується саме особистості» [20, с. 62], констатуємо, що в описаному епізоді має місце особистісний вибір.

Щоправда, в даному разі він є суто тактичним. Увагу психологів найбільше прикуто до стратегічних особистісних виборів – таких, де зіставлявані альтернативи по-різному визначають подальшу долю людини, спрямування її життєвого шляху; у цьому разі кажуть також про життєвий вибір. (Слід уточнити, що істотно вплинути на подальшу долю особи може й тактичний вибір – наприклад, коли вона здійснює ризикований мужній вчинок, не надаючи йому стратегічної ваги, а просто реалізуючи в екстремальних обставинах свою людську сутність.)

Безперечно, вказана увага до стратегічних особистісних виборів є цілком виправданою і зі світоглядних міркувань, і у зв'язку з проблемами надання психологічної допомоги людям, що перебувають у кризовому стані, вихід з якого неможливий без здійснення адекватного життєвого вибору. Але це не виправдовує байдужості психологічної науки до виборів тактичних, з якими (на відміну від стратегічних виборів) кожна людина стикається щодня.

У теоретико-методологічному плані вивчення тактичних виборів сприяло б цілісності системи психологічних знань, виступивши пов'язувальною ланкою між актуальними напрямками досліджень (цікаво проаналізованими Т.М. Титаренко [19]), присвяченими відповідно буденній поведінці й особистісним виборам. У прикладному плані на користь актуальності вказаного вивчення (й налагодження базованої на ньому роботи практичних психологів) можна навести хоча б такі аргументи. З одного боку, заохочувані в типових соціально-психологічних ситуаціях слабо усвідомлювані й часто повторювані тактичні вибори (наприклад: «Чому б не випити ще чарку?») постають одним із провідних психологічних механізмів формування адиктивних та інших шкідливих звичок, подолання яких, якщо згодом і буде можливе, вимагатиме важких і болісних стратегічних виборів. З іншого боку, розвинута особистість характерна для неї суперечність між розмаїттям ціннісно значущих для неї прагнень і обов'язків та природно й соціально зумовленою обмеженістю її

часових, фізичних і психологічних ресурсів раз у раз змушує здійснювати драгічні для неї тактичні вибори, що стає неабияким стресогенним чинником.

Дещо конкретизую загальну характеристику особистісного вибору. Його визначальною рисою є те, що, здійснюючи його, людина орієнтується на ті чи ті цінності. Та при цьому слід розрізнати два якісно відмінні варіанти, а саме: а) той, коли особа заздалегідь чітко визначилась щодо цінностей, яким вона віддає перевагу (і тих, які він відкидає), і, отже, для здійснення конкретного акту вибору потребує лише виявлення представленості цих цінностей у наявних альтернативах; б) варіант, коли треба передусім зробити вибір між самими цінностями. (Зрозуміло, що, як і скрізь у психологічній царині, існують і проміжні варіанти.)

Співвідношення виділених варіантів у здійснюваних особою стратегічних і тактичних виборах виявляється різним залежно від ступеня сформованості й усталеності прийнятих нею ціннісних орієнтирів. Тією мірою, якою така усталеність ще не досягнута (або втрачена під тиском тих чи тих травмуючих обставин), для особи вже на тактичному рівні є актуальним, як писав Абрагам Маслоу, «здійснення численних виборів: збрехати або бути чесним, вкрати або не вкрати в кожному конкретному випадку», причому, наголошував видатний психолог-гуманіст, «кожного разу треба зробити вибір, який веде до зростання» [9, с. 52]. Та коли йдеться про людину, «проникнуту високою духовною цінністю» (цитую Ф.Ю. Василюка), то вона, «так би мовити, раз і назавжди обрала свій життєвий шлях, знайшла себе, свою головну спрямованість, джерело осмисленості буття і деяку життєву істину і тим самим ніби зробила наперед (не в деталях, а у принципі, не з зовнішнього, а з внутрішнього ціннісно-сміслового боку) всі можливі наступні вибори» [3, с. 125] (тобто стратегічний особистісний вибір у принциповому плані визначає наступні тактичні вибори). За цих умов цінність, до якої прилучилася людина, наче освітлює все життя людини, сповнюючи його «свободою від коливань і страху, свободою творчих можливостей» [там само]. Зокрема, в моральному акті така людина, кажучи словами В.А. Роменця, «не роздвоєна вибором, який часто беруть як незаперечну ознаку свободи» [15, с. 588].

Сказане потребує певних додаткових коментарів.

По-перше, розглядаючи варіант, коли, як сказано вище, «особа заздалегідь чітко визначилась щодо цінностей» і «для здійснення конкретного акту вибору потребує лише виявлення представленості цих цінностей у наявних альтернативах», слід мати на увазі, що таке виявлення може бути зовсім не легкою справою. Критикуючи зведення вчинку до «акту вибору між добром і злом», В.Т. Кудрявцев (мабуть, із дещо надмірною категоричністю, але у принципі слушно) наголошує на тому, що «не існує жодного “готового” добра і зла, те й інше саме твориться, продукується, конструюється заново всередині конкретних (унікальних і неповторних життєвих ситуацій» [8, с. 20]. Щоб розібратись у такій ситуації та здійснити успішний вибір, суб'єкт (нехай із найчіткішою ціннісною визначеністю) потребує достатнього рівня інтелектуальної культури. Він передусім має добре усвідомлювати, яку задачу розв'язує, що є метою, а що засобом. Інакше він ризикує, замість сприяння реалізації важливих для нього цінностей, загальмувати її. Так відбувається, наприклад (і цим широко користуються політтехнологи), коли під час політичних виборів він голосує за кандидата, який не має шансів хоча б на відносний успіх, і позбавляє у такий спосіб своєї підтримки менш привабливого, але реального суб'єкта політичного процесу, кращого з погляду істотних для виборця цінностей за решту теж реальних.

Зазначу, що як інтелектуальну культуру особи, так і взятую в цілому психологічну готовність до вправної поведінки в ситуаціях вибору варто розглядати як складники психологічної культури особи. Сприяння становленню психологічної культури, насамперед у підростаючого покоління, слушно вважають однією з найважливіших функцій педагогів і психологів [7, 14, 17].

По-друге, реалії життя можуть ставити й високорозвинену особистість із сформованими ціннісними орієнтирами перед необхідністю вибору, часом трагічного, (але не так «між добром і злом», як між різними значущими для неї цінностями (наприклад, громадянськими, професійними, сімейними, цінностями дружби й кохання), одночасно реалізувати які не вдається. Проте не слід нехтувати можливістю творчого трансцендування ситуації вибору, виходу за межі начебто вичерпної сукупності альтернатив.

Ми впевнились вище у тому, що процес прийняття й реалізації особою рішень (зокрема, стратегічних життєвих рішень) не зводиться до актів вибору. Та це, як кажуть, один бік медалі. Зворотний полягає у тому, що ці акти посідають у структурі вказаного процесу істотне місце. І це великою мірою зумовлено тим, що соціальні норми, котрі регулюють людську поведінку, прив'язані, як правило, до «решіток» з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір. Такі «решітки», будучи необхідними для структурування й впорядкування соціальної поведінки особи, постають для неї і джерелом певних обмежень. Найчіткіше це виявляється у разі норм, що встановлюють її правовий статус (зокрема, її перебування у громадянстві тої чи тої держави, у шлюбі чи поза ним, участь у певних трудових, цивільно-правових та інших відносинах тощо). Є очевидною суперечність між жорсткістю правової «решітки» і принциповою незводимістю людської свободи до виборів між фіксованими альтернативами. Цю суперечність люди долають або неправовим, у принципі шкідливим для суспільства шляхом (елементарний приклад – фіктивний шлюб), або вибудовуючи й реалізуючи у правовому полі оптимальний поведінковий «маршрут».

Утім, ситуація самовизначення особи у дискретизованому просторі правових норм є лише окремим випадком (і наочним прикладом); у загальному випадку йдеться (див. вище) про соціальні норми – але й тут про їх дискретизований простір («решітку»).

Організуючи й регулюючи діяльність (зокрема, в освітній сфері) на гуманістичних засадах, слід дбати і про нормативні «решітки» та самовизначення підопічних у їхньому просторі, і про надання останнім можливостей творчості. Прикладом реалізації такого підходу є розробки В.І. Носкова [11] в галузі гуманістично орієнтованої професійної підготовки студентів. Ці розробки передбачають: а) надання студентові низки можливостей вибору тих чи тих форм організації навчання (зокрема, або обов'язкового відвідування лекцій, або вільного – але з прийняттям на себе в такому разі більшої відповідальності за результати учіння); б) стимулювання студентської творчості.

Слід зважити ще й на таке. Роль і значущість актів вибору, відповідальність, яку має виявити суб'єкт при їх здійсненні, істотно залежать від типу виконуваної діяльності.

Одна річ, коли предмет діяльності перебуває в ізолюваному осередку світу – у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття, як-от у межах гри, наукового експерименту тощо). У цьому разі суб'єкт діяльності відносно вільно почувається у часі; розв'язуючи ту чи ту задачу, він має можливість або «повернутися в разі невдачі до будь-якої з пройдених раніше позицій» [12, с. 12], або, принаймні, здійснити уточнений розрахунок, повторний експеримент тощо. Саме так обстають справи у багатьох видах творчої діяльності, коли, будуючи її продукт (художній твір, технічний винахід, наукову теорію, соціальний проект тощо), автор (індивідуальний чи колективний) може (і часто прагне) необмежено вдосконалювати цей продукт. За таких обставин трансцендування вибору є закономірним; часткові вибори (без яких, звичайно, не обійтись) підпорядковуються творчому задумові; якщо якийсь вибір виявився хибним, суб'єкт може повернутися до нього й замінити на кращий.

Цікаво, однак, що коли автор твору мусить – у рамках здійснюваної ним соціальної поведінки – прийняти рішення, чи публікувати вже цей твір (у наявному на сьогодні стані), то він не може уникнути вибору між «так» і «ні»; саме цей вибір становить суть рішення. У

даному разі стикаємося із прикладом другого типу діяльності – такої, предмет якої занурений у простір реального життя і яка здійснюється у реальному масштабі часу.

У такій діяльності, по-перше, питома вага актів вибору є вищою, оскільки: а) доводиться більшою мірою рахуватись із вищезгаданою нормативною «решіткою»; б) суб'єктові бракує часу на знайдення нестандартних розв'язків, й отже, він частіше змушений обмежуватись вибором з відомих альтернатив. А бракує часу, зокрема, тому, що, не втрутившись активно у перебіг подій, суб'єкт фактично (хоч, може, і всупереч свому бажанню) зробить вибір на користь такого перебігу, який відбувається поза його участю, а це може призвести до прикрих (навіть трагічних) наслідків – котрим суб'єкт міг запобігти, але не запобіг! Наприклад, як писав Б.М. Теплов, характеризуючи розум полководця, для останнього «миттєве розв'язання проблеми є іноді необхідністю; його не можна замінити тривалим, поступовим розв'язанням» [18, с. 295].

По-друге, у просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним – адже «переграти» його тут, строго кажучи, неможливо (за стародавнім висловом, не можна двічі увійти у той самий потік); у кращому разі вдається (про що вище було згадано), витративши додаткові ресурси, виправити більшою чи меншою мірою негативні наслідки вказаного акту.

Підводячи підсумок здійсненому аналізу, зафіксуємо наступні висновки.

1. Не погоджуючись із надмірною універсалізацією поняття «вибір», слід водночас посилити увагу: а) до конкретно-психологічного дослідження ситуацій і актів вибору як важливих специфічних складників людського життя й діяльності; б) до надання психологічної допомоги людям, які зазнають труднощів у ситуаціях вибору; в) до сприяння оволодінню, найширшим контингентом осіб, психологічною готовністю до вправної поведінки в таких ситуаціях як складником психологічної культури.

2. У найширшому сенсі акт вибору можна визначити як такий фрагмент функціонування активної системи S (зокрема, людського індивіда) у певній ситуації, за якого: а) у цій ситуації є фізично можливими n ($n \geq 2$) альтернативних варіантів функціонування системи S ; б) із вказаних варіантів здійснюється один і лише один; в) у детермінації цього здійснення бере участь модель вказаної ситуації, заздалегідь наявна у складі системи S . Функціонування системи S включає в себе, крім зовнішньої поведінки, також події, що відбуваються всередині системи та при цьому, зокрема, готують подальшу зовнішню поведінку; з огляду на це, поряд із зовнішніми, розглядаються внутрішні вибори.

3. Здійснюваний особою акт вибору психологічно може виступати як: а) операція; б) свідомо цілеспрямована дія, що не має, однак, виразних властивостей вчинку; в) вчинок (у цьому разі йдеться про особистісний вибір). Слід розрізняти також тактичні і стратегічні особистісні вибори.

4. Втілене у життя стратегічне життєве рішення (яке зводиться або не зводиться до стратегічного особистісного вибору) становить вузловий момент життєвого шляху особи – але тільки момент. Воно якісно змінює життєву ситуацію, але і в новій ситуації є потрібною активна поведінка особи (а, можливо, й нові стратегічні рішення). Важлива, хоч і не вичерпна, роль актів вибору у процесі прийняття й реалізації особою її рішень (зокрема, стратегічних життєвих рішень) великою мірою зумовлена тим, що соціальні норми, які регулюють людську поведінку, прив'язані, як правило, до «решіток» з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір.

5. Роль і значущість актів вибору, відповідальність, яку має виявити суб'єкт при їх здійсненні, істотно залежать від типу виконуваної діяльності. Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття), – умови для трансцендування вибору є більш

сприятливими; крім того, суб'єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо ж предмет діяльності занурений у простір реального життя, – питома вага актів вибору є вищою, оскільки: а) доводиться більшою мірою рахуватись із вищезгаданою нормативною «решіткою»; б) суб'єктові бракує часу на знайдення нестандартних розв'язків, й тому він частіше змушений обмежуватись вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо «переграти» його тут неможливо; у кращому разі вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки.

Література:

1. Ахиезер А.С. Между циклами мышления и циклами истории // Обществ. науки и современность. (2002. (№ 3. – С. 122-132.
2. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 23. – К.: Нора-Друк, 2003. – С. 35-47.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. (М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. (200 с.
4. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 284-314.
5. Горностай П.П. Ролевой конфликт и проблема выбора // Психология на перетині тисячоліть: Зб. наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. (К., 1998. (Т. 1. – С. 319-325.
6. Жадан С. Провінція Лімонова // Газ. «Столичные новости». (2003. (№ 30. (С. 18.
7. Коломинский Я.Л. Психологическая культура – условие и цель деятельности психолога // Психология (Мінськ). – 2000. – № 2. – С. 4-19.
8. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психол. журн. (1997. (Т. 18. (№ 1. – С. 16-30.
9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. (М.: Смысл, 1999. – 425 с.
10. Могильнер М.Б. Трансформация социальной нормы в переходный период и психические расстройства // Обществ. науки и современность. (1997. (№ 2. (С. 70-79.
11. Носков В.І. Основи психогігієнічного забезпечення гуманістично орієнтованої професійної підготовки студентів: Автореферат дис. ... доктора психол. наук. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. – 30 с.
12. Парачев А.М. Организация поведения // Программированное обучение и обучающие машины. – К.: Научный совет по кибернетике АН УССР, 1969. – Вып. 1. – С. 3-64.
13. Петровский В.А. Очерк теории свободной причинности // Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 124-144.
14. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
15. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. (М.: Учпедгиз, 1946. (704 с.
17. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии. – К.: «Магистр-S», 1997. – 124 с.
18. Теплов Б.М. Избр. труды: В 2 т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. I. – 328 с.

19. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. (К.: Либідь, 2003. (376 с.
20. Ткаченко О.М. Поняття особистості в науково-категоріальному апараті психології // Філософська думка. – 1976. – № 6. – С. 55-63.
21. Шаповалов В.Ф. Творчество. Борьба. Духовное одиночество // Вестник Моск. ун-та. Философия. – 1992. – № 6. – С. 71-78.
22. Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы / Под общ. ред. В.С. Библера. (Кемерово: Алеф, 1993. – 416 с.